

شمس الدین فقیر دهلوی و خدمات وی در ادبیات فارسی هند

دکتر سید محمد جوّاد
استادیار زبان و ادبیات فارسی
دانشکده دهل (راجوری)
دانشگاه جامو

مقدمه

وجود شخصیت های برجسته ی فارسی زبان و آثار گرانبهای فراوان فارسی در هند نشان از همبستگی قدیمی میان ایران و هند است. در میان این شخصیت ها میر شمس الدین فقیر دهلوی از برجسته ترین ادبای زبان فارسی در هند است. وی در زمینه آثار مختلف ادبی چون علوم بلاغی نقش بسزایی دارد و در اینجا بطور مختصر به آن می پردازیم.

واژگان کلیدی:- فقیر دهلوی، زبان فارسی در عصر وی در هند، بلاغت فارسی و حدائق البلاغه.

الف) شرح احوال میر شمس الدین فقیر دهلوی:-

همه تذکره نویسان چون واله داغستانی، آزاد بلگرامی، داس هندی، خان آرزو و هاشمی سندیلوی بر آن باورند که نام وی "میر شمس الدین" است و تخلص او را در اکثر آنها بنام "فقیر" دانسته اند؛ اما بلگرامی و خان آرزو علاوه بر "فقیر" تخلص "مفتون" را هم برای او ذکر کرده اند. به هر دو تخلص مقاطع غزل ها دارد. وی در سال ۱۱۱۵ هـ.ق در دار الخلافه ی شاه جهان آباد (دهلی) متولد شده است. پسوند "دهلوی" نیز حکایت از محل تولد او دارد. پدر و مادری از خانواده سادات می باشند و به همین دلیل مصدّر به "میر" است. او در زمینه ی ادبیات عرب، فقه، علم کلام، احادیث، تصوّف، شعر، انشاء، معانی و بدیع و عروض و قافیه زبان فارسی دانی شهره ی زمان خود بوده است.

از نظر اخلاقی نیز فقیر دهلوی انسانی وارسته و عاری از هرگونه بغض و کینه و حسدورزی بوده است و در اکثر اشعار او نکته ای از آموزه ای اخلاقی و دینی و عرفانی به چشم می خورد.

حسود از دین ندارد بهره هر چند به خود بندد کمال از راه تلبیس

حسد اول شیطان زاد از آن رو بود حاسد به معنی تخم ابلیس

(فقیر دهلوی: ص ۶۲)

پس از وفات پدر در دهلی تصمیم به سفر حج می گیرد و بعد از سفرهایی از شهرهای مختلف هند و نیز بعد از عازم شدن سفر زیارت عتبات عالیات در اواخر سال ۱۱۸۳ ه.ق به اراده بازگشت به هند به بصره آمد و در کشتی نشست، کشتی او در شط بغداد غرق شد.

ب) زبان فارسی هند در عصر فقیر دهلوی:-

از عهد بابر (۹۳۲-۹۳۷ ه.ق) تا زمامداری شاه جهان (۱۰۳۷-۱۰۶۸ ه.ق) زبان فارسی در این دیار به اوج خود رسیده بود و شعرا و ادباء فارسی گو از قلمرو زبان فارسی از جمله ایران و ماوراءالنهر به هندوستان روی می آوردند. این وضع تا زمان اورنگ زیب (۱۰۶۸ ه.ق) برقرار بود.

از لحاظ مسایل زبانی و ادبی و سبک شناسی عصر فقیر دهلوی نیز این نکته قابل ذکر است که پس از مرگ اورنگ زیب، رفت و آمد ایرانیان رو به کاهش یافت و ازدگرگونی های زبان و محاوره اهل ایران آگاهی چندانی نداشتند، لذا سبک مختلفی در این دوره مشاهده گردید. شاعران به سبک ساده و صریح گرایش پیدا کردند. صنایع لفظی و ایهام، رواج یافت. لیکن از برجسته ترین شخصیت های آن عصر فقط میر شمس الدین فقیر دهلوی بود که توانست اوضاع و احوال آثار گران سنگی را به دستداران ادب فارسی عرضه نماید، و از جمله آن آثار بلاغی او از ویژگی های خاصی برخوردار است. پس از هجوم خونین بارنادرشاه افشار و حملات احمد شاه درانی به هند و شکست محمد شاه و احمدشاه، سرخوردگی و یأس برای مردم و به خصوص شاعران و دانشمندان به ارمغان آورده بود. بر همین اساس در مجموع، روح حاکم بر شعر شاعران هم عصر فقیر دهلوی یأس و ناامیدی و سکوت در برابر مشکلات است.

طوطی خاموش تصویرم امید حرفها دارم که کس نشنیده است
(قرلباش خان امید)

ج) بلاغت فارسی و اهمیت مقام فقیر دهلوی و سبک وی:-

فقیر دهلوی یکی از شاعران برجسته اواخر دوران تیموریان هند است که متأسفانه در میان مردم و حتی ادبا و فضیلائی ما آن طور که باید و شاید شناخته نشده است، چرا که تذکره نویسان و مؤلفین بیشتر سراغ شاعرانی رفته اند که احوال و آثار و افکارشان به آسانی در دسترس باشد. اما اکثر تذکره های معاصر یا بعد از فقیر دهلوی، مقام و سبک شاعری او را ستوده اند.

آثار و تالیفات فقیر دهلوی:-

آثار فقیر دهلوی را در سه گروه کلی می توان تقسیم بندی کرد:-

الف) دیوان اشعار و کلیات (ب) مثنوی ها (ج) آثار بلاغی - بدیعی

الف) دیوان اشعار و کلیات:- این دیوان شامل غزلیات، ترجیع بند، رباعیات و قطعات اوست. نسخه ای از آن در کتابخانه خدابخش پتته (به شماره ۶۸۲) وجود دارد.

ب) مثنوی های فقیر دهلوی:-

۱- مثنوی «تحفة الشباب» (سال سرودن ۱۱۴۳ ه.ق) که اشعار دوره جوانی اوست.

۲- مثنوی «تصویر محبت» (سال سرودن ۱۱۵۸ ه.ق) در عشق رام چند تنبولی و ازدواج او با دختری زیبا و سرانجام جان دادن دختر بعد از شنیدن خبر دروغین مرگ رام چند و در پایان، سوختن رام چند در آتش، در کنار خاکستر معشوق خود.

۳- مثنوی «واله سلطان» (سال سرودن ۱۱۶۰ ه.ق) در سرگذشت عشق آتشین و محرومی و دلدادگی علی قلی واله داغستانی، یار غمگستار فقیر دهلوی، به دختر عمویش، خدیجه سلطان، و ماجراهای غم انگیز این عشق.

۴- مثنوی «در مکنون» (سال سرودن ۱۱۶۹ ه.ق) داستان عشق ملیکه، دختر قیصر روم، با امام حسن عسکری ع.

۵- مثنوی «شمس الضحی» در چهارده لمعه.

۶- مثنوی «درو اقعہ کر بلا» (۹۱ بیت)

مثنوی «در تعریف دولتخانه نواب امیرالامراء سعادت خان بهادر» (۱۱۱ بیت)

ج) آثار بلاغی فقیر دهلوی:-

۱- قصیده ای مصنوع در مدح حضرت علی (۱۰۰ بیت) که شصت صنعت لفظی و معنوی را در آن بکار برده است.

۲- الو اقیه فی علم العروض والقافیه.

۳- خلاصه البدیع.

۴- زبدة البیان (رساله ای مختصر در معانی و بیان در یک مقدمه و دو باب و یک خاتمه).

۵- حدائق البلاغه (بیان، بدیع، عروض، قافیه، معما و سرقات شعری).

ساختار کتاب حدائق البلاغه و انگیزه تألیف :-

حدائق البلاغه مشتمل بر یک دیباچه، پنج حدیقه و یک خاتمه است.

دیباچه کتاب، با التزام و براءت استهلال به صنایع ادبی و با نثری مسجع شروع شده است و در اثنای آن، پس از ستایش پروردگار و پیامبر اسلام (ص) و جانشینان او، در مورد فن شعر به قضاوت پرداخته است. آنگاه از وضع نابسامان علم و حکمت و بی رونقی فضل و هنر در عصر خویش، بشدت شکوه می کند و در واقع اوضاع ادبی-فرهنگی عصر خویش را چنین به نمایش می گذارد: «درین عصر که از علم و حکمت نامی و از فضل و هنر نشانی برجا نمانده، جمعی که از زشت و زبیا فرق نمی کنند و لعل از خارا باز نمی دانند، به محض تألیف الفاظ بروزی که دست فکرتشان از دامن میزانش کوتاه است، علم دعوی این فن برمی افروزند و کلاه نخوت و غرور بر آسمان می اندازند، شبّه بی مقدار خود را هم سلک گوهر شاهوار می شمارند و...» (فقیردهلوی: ص ۴)

در ادامه دیباچه نیز پس از معرفی خود به بیان انگیزه و هدف تألیف کتاب می پردازد: «راقم حروف، شمس الدین فقیر که به تمنای ظلّ همای سعادت فزای معنی، عمری درین فن استخوان شکسته و در زاویه خمول منتظر لطیفه غیبی نشسته، غیر از سخن همدمی و به جز کتاب انیسی ندارد... و چون از دیرباز مکنون خاطر بود که اگر فرصت وقت دهد و توفیق مساعدت نماید، مجموع فنونی که در شعرو شاعری از آن گزیر نمی باشد در یک کتاب سمت اندراج یابد تا... چون صورت این معنی در آینه خاطر مرتسم گردید، به اتمام این امر جلیل القدر کمر اهتمام برستم و به توفیق باری-عزّاسمه-به اندک فرصتی مرکوز ضمیر را در نیکوترین صورتی جلوه ظهور بخشیدم. باشد که... و این کتاب چون مشتمل بر فنون بلاغت است، به «حدائق البلاغه» موسوم گردید و مبتنی بر پنج حدیقه و خاتمه شد...»

حدیقه: - متن کتاب که در صفحات ۵ تا ۲۵۰ گنجانده شده، طی پنج حدیقه به ترتیب زیر است:

حدیقه اول: علم بیان: در چهار شجره اصلی مانند تشبیه، استعاره، مجاز مرسل و کنایه و اقسام آن.

حدیقه دوم: علم بدیع و صنایع در دو اقسام چمن:

چمن اول در ذکر بدایع معنوی (مقابله، عکس، مراعات نظیر، مشکله، لف و نثر، جمع و تفریق،

تعجب و اعتراض، حسن تعلیل، تجرید).

چمن دوم در بیان صنایع لفظی (قلب کل، قلب بغض، اشتقاق، خیفا، سجع، تلمیح، توشیح).

حدیقه سوم: در علم عروض در پنج گروه: - گروه اول در بیان اوزان بحور و شرح اصول و ضوابط و

دو ایران: گروه دوم در بیان تغییراتی که در ارکان بحور واقع شود: گروه سوم در بیان کیفیت تقطیع

اشعار فارسی و شرح قواعد آن؛ گروه چهارم در تفصیل اوزان بحور و امثله آن؛ گروه پنجم در بیان اوزان رباعی.

حدیقه چهارم: در علم قوافی در چهار موضوع تعریف قافیه، حروف قافیه، عیوب قافیه و انواع قافیه.

حدیقه پنجم: در فنّ معما در چهار جدول: جدول اول در اعمال تسهیلی (انتقاد، تبدیل، تحلیل و ترکیب)؛ جدول دوم در اعمال تحصیلی (تلمیح، ترادف، اشتراک، کنایه، حساب، تسمیه، استعاره، تشبیه)؛ جدول سوم در اعمال تکمیلی (تألیف، اسقاط و قلب)؛ جدول چهارم در اعمال تزیینی (تحریک و تسکین، اظهار و اسرار)؛ جدول پنجم در شرح لغز و ماهیت آن. خاتمه:- در سرفات شعرته و شرح احوال و اقسام آن و بیان آنچه به آن تعلق دارد.

در پایان نیز کتاب با دعای مؤلف و شکرگزاری او بر اتمام کتاب و ماده تاریخی که به زمان اتمام حدائق البلاغه سال ۱۱۶۸ ه.ق دلالت دارد؛ اتمام می پذیرد.

اهمیت کتاب حدائق البلاغه:-

یکی از نشانه های اهمیت این کتاب ارزش ادبی این اثر در شبه قاره هند است که این کتاب چندین بار در هند به صورت چاپ سنگی درآمد است و در سال ۱۸۴۲ میلادی توسط امام بخش صهبائی آنرا به زبان اردو ترجمه کرده است. نثر کتاب، نثری است روشن و روان که به دور از هرگونه تکلف نوشته شده است و خواننده در دریافت سخن با دشواری و ابهام چندانی روبه رو نمی شود. در مجموع، با توجه به اینکه نثر فارسی بعد از انقراض مغول رو به انحطاط گذاشته بود و تا دوره فقیر دهلوی نیز با شتاب به طرف پستی پیش می رفت و در نهایت، ترکیبات عربی و عبارات خام، جای ترکیبات لطیف و اصطلاحات ظریف فارسی را گرفت و با توجه به اینکه زبان فارسی، زبان مادری مؤلف نبوده است، می توان گفت کتاب حدائق البلاغه ضمن دارا بودن برخی ویژگیهای عام نثر این دوره، مانند جمله بندی عربی، استعمال «چنانچه» به جای «چنانکه» و نیز استعمال «زیراچه» به جای «زیراکه» و...، نثری نسبتاً پخته و عالمانه دارد.

اهمیت کتاب حدائق البلاغه را بدین شرح می توان برشمرد:-

(۱) جامعیت و گستردگی و فراگیر بودن این اثر.

(۲) تفکیک علوم بلاغی-بدیعی از یکدیگر و تبویب و فصل بندی دقیق مباحث هر کدام.

(۳) کثرت و تعدد شواهد فارسی و تطبیق قواعد و مباحث بلاغت عربی با آنها.

۴) نقد و تحلیل و بررسی آرای علمای بلاغت و ارائه دیدگاهها و اندیشه های خود.
۵) ارائه رساله جامع و مفید و کم نظیر فارسی در دو زمینه «عروض و قافیه» و «معما» در کنار سایر علوم بلاغی.
نتیجه گیری:-

این اثر با قدمت ۲۵۰ ساله خود در شبه قاره هند از ارزش و اهمیت والایی برخوردار است و شیوه نگارش این اثر حاکی از وسعت اطلاعات مؤلف در حوزه علوم ادبی و بلاغی فارسی و عربی است. مؤلف این کتاب، به شعر شاعران در همه ادوار شعر فارسی استناد کرده و خود نیز شاعر برجسته ای بوده و گاه ابیاتی از شعر خود به عنوان شاهد آورده است و مؤلفان دیگر بعد از فقیر دهلوی از شواهد خوب او در تألیفات خود استفاده کرده اند. مؤلف اهل تحقیق و مطالعه بوده و به آثار مهم بلاغی و عروض و قافیه و معما مراجعه کرده و به آنها استناد نموده است و گاه به نقد و تحلیل های تطبیقی و منصفانه ای پرداخته است.
منابع:-

مأخذ ابتدائیه:-

- ۱- شمس الدین فقیر دهلوی. (۱۸۸۷). حدائق البلاغه؛ چاپ سنگی، لکهنو.
- ۲- شمس الدین فقیر دهلوی (۲۰۰۱) علم عروض و علم بدیع (الو اقیه فی علم العروض و القافیه و خلاصه البدیع)، به کوشش و تصحیح خانم دکتر نرگس جهان، دهلی: انتشارات هلال.
- ۳- فقیر دهلوی، گلچین دیوان فقیر با مقدمه ای به زبان اردو، به کوشش محمد شهاب الدین، بهار گلپور هند، دانشگاه بهار گلپور، ۱۹۸۵ م.
مأخذ ثانویه:-
- ۱- هرمان اته. (۱۹۳۷ م) فهرست ایندیا آفیس؛ ج ۲.
- ۲- انوشه و دیگران. (۱۳۷۵) دانشنامه ادب فارسی (شبه قاره).
- ۳- سید فیاض، محمود- سید وزیر الحسن، عابدی. (۱۳۸۰). تاریخ ادبیات فارسی در شبه قاره هند؛ ترجمه مریم ناطق شریف.
- ۴- طاهره صدیقی. (۱۳۷۷). داستان سرایی فارسی در شبه قاره در دوره تیموریان؛ اسلام آباد؛ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ۵- سید نصرالله تقوی (۱۳۱۷). هنجارگفتار؛ تهران.
- ۶- محمود فتوحی (۱۳۷۹). نقد خیال (نقد ادبی در سبک هندی)، تهران.

- ۷- احمد منزوی (۱۳۷۵). فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، ج ۱۳، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ۸- محمد علی صادقیان (۱۳۷۹). زیور سخن در بدیع فارسی؛ یزد.
- ۹- محمد خلیل رجایی (۱۳۷۹). معالم البلاغه، شیراز.
- ۱۰- سراج الدین علی خان آرزو (۱۳۸۱). مجمع النفايس؛ با تصحيح مهرونور محمد خان و دكتور سرفراز ظفر، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ۱۱- جلال الدین همایی (۱۳۶۷). فنون بلاغت و صناعات ادبی؛ تهران: مؤسسه نشرهما.
- ۱۲- محمد قدرت اله گوپاموی (۱۳۱۶). نتایج الافکار، به کوشش اردشیر خاضع، بمبئی